

УДК 94(477) “1797/1831”

А. В. Шевчук

кандидат історичних наук, доцент, кафедра всесвітньої історії,
Житомирський державний університет імені Івана Франка
(м. Житомир, Україна) shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ КРИМІНАЛЬНИХ ДЕПАРТАМЕНТІВ ГОЛОВНИХ СУДІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1791–1831 рр.)

Мета роботи — дослідження принципів діяльності кримінальних департаментів головних судів Правобережної України при вирішенні справ шляхти, селян-кріпаків і міщан. Функціонування даних установ було складовою політики верховної влади зі здобуття лояльності польської шляхти. Методологія дослідження базується на застосуванні принципів науковості, об'єктивності, історизму, системності. За допомогою історико-системного, історико-порівняльного, структурного та функціонального методів у статті охарактеризовано диференційоване ставлення влади до шляхтичів, кріпаків і міщан, що мало наслідком мінімізацію соціальної й політичної напруги; наголошено, що через адаптацію судової влади до вимог імперської політики польська шляхта примирилася з російським пануванням. Наукова новизна дослідження полягає в з'ясуванні ставлення верховної влади до шляхти, селянства й міщанства крізь призму діяльності кримінальних департаментів головних судів у ході вибудовування стосунків між імперією й окраїнами в контексті адаптації судових систем. Наведено докази, що принципи діяльності станового суду держава піддала сумніву, натомість прагнула застосувати інший принцип — етнічної лояльності. Відновлення Павлом I елементів польської судової влади стало підставою для консенсусу в стосунках шляхти й верховної влади. Для досягнення лояльності місцевої еліти проводилася гнучка політика в судовій сфері, що, разом зі збереженням власності та влади над кріпаками, примирило її з російським пануванням. За допомогою губернських головних судів держава здійснювала корекцію діяльності судової системи заради мінімізації соціальної й політичної напруги. Прогнозовано, ставлення влади до злочинів, скоєних шляхтичами, було менш суворим. Збереження контролю поміщиків над кріпаками виступило фактором отримання лояльності місцевої еліти, проте домініальні суди в їх європейському вигляді не були поширені в регіоні. За всі види злочинів кріпаки підлягали юрисдикції повітових судів, провадження яких ревізувалися кримінальними департаментами головних судів. Тілесні покарання застосовувалися щодо селян й міщан. Проте підтримка міщанства була важливою для влади, тому на Правобережжі було збережено магістрати. Зрівняння міщан-євреїв з представниками інших національностей викликало до зростання їх

довіри до російського судочинства. Прихід до влади Миколи I означав припинення політики непрямого керівництва в регіоні, що призвело до ліквідації елементів річосполитівської судової системи.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, губернський головний суд, судова система, польська шляхта, селяни-кріпаки, міщани, імперська лояльність.

A. V. Shevchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Associate professor, Department of the World History,
Zhytomyr Ivan Franko State University
(Zhytomyr, Ukraine) shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

OPERATIONAL PRINCIPLES OF CRIMINAL DEPARTMENTS OF THE SUPREME COURTS IN THE RIGHT-BANK UKRAINE (1791–1831)

Abstract

The objective of this paper is to study the operational principles of the criminal departments of the main courts in the Right-Bank Ukraine when addressing the cases of nobility, serfs and burghers. The functioning of these institutions was a part of policy of the supreme power to gain the loyalty of the Polish nobility. The research methodology is based on the application of the principles of scientism, objectivity, historicism and systematicity. Using the historical-systemic, historical-comparative, structural and functional methods, the article describes the differentiated attitude of the authorities to the nobles, serfs and burghers, which resulted in the minimization of social and political tension; it was emphasized that the adaptation of the judiciary to the requirements of imperial policy made the Polish nobility reconcile with Russian domination. The scientific novelty of the research is to find out the attitude of the supreme power to the nobility, the peasantry and the bourgeoisie through the prism of the criminal departments' activities of the chief courts in the course of building relations between the empire and the suburbs in the context of the judicial systems' adaptation. Evidence has been provided that the principles of the court's activity were questioned by the state, but instead sought to apply another principle — ethnic loyalty. The restoration of the elements of the Polish judiciary by Paul I became the basis for consensus in the relations between the nobility and the supreme power. In order to achieve the loyalty of the local elite, a flexible policy was pursued in the judicial sphere, which, together with the preservation of property and power over the serfs, reconciled it with Russian domination. With the help of the provincial chief courts, the state corrected the judicial system in order to minimize social and political tension. Predictably, the authorities' attitude to the crimes committed by nobles was less severe. Also, maintaining landowners' control over serfs was a factor in gaining the

loyalty of the local elite, but the dominant courts in their European form were not widespread in the region. For all types of crimes, serfs were subject to the jurisdiction of the county courts, the proceedings of which were audited by the criminal departments of the chief courts. Corporal punishment was applied to peasants and burghers. However, bourgeois' support was important to the authorities, so magistrates were retained on the Right Bank. Comparing the bourgeois Jews with the representatives of other nationalities caused their confidence in the Russian judiciary to increase.

The coming to power of Nicholas I meant the cessation of the policy of indirect leadership in the region, which led to the elimination of elements of the Polish-Lithuanian Commonwealth judiciary.

Keywords: *the Russian Empire, the Right Bank Ukraine, Provincial Supreme Court, judicial system, Polish nobility, serfs, burgers, imperial loyalty.*

Прихід Російської імперії наприкінці XVIII ст. на Правобережну Україну розпочав новий етап в історії регіону. Завойовники здобули території, які повністю відрізнялися від інших надбань на Сході або Півдні: мали розвинуту станову систему, у т. ч. й європейське судочинство з виборною кваліфікованою незалежною авторитетною судовою владою. Варто зауважити, що за правління Катерини II держава рухалася в європейському напрямку. Через запровадження “Учреждений для управления губерний Всероссийской империи” 1775 р. створювалася станова судова система з виборним елементом, яка налічувала порівняно велику кількість інстанцій. Це, на думку законодавця, повинно було гарантувати справедливість у прийнятті судових вироків. Одним із своїх завдань правительська вбачала подолання гетерогенності імперії. Для його досягнення здійснювалася побудова нової системи влади згідно з вищезгаданими “Учреждениями...”. З іншого боку, російська влада опинилася перед вибором на кого зробити ставку: на українських православних або уніатських селян-кріпаків чи католицьку польську шляхту. Якщо за Катерини II верховна влада змушена була діяти більш-менш обережно, то за Павла I ситуація кардинально змінилася. Потребуючи підтримки місцевих еліт для проведення своїх реформ, імператор пішов на відновлення певних елементів річпосполитівської судової системи з поверненням польської мови й відновленням чинності Третього Литовського статуту та польських конституцій. Ці фактори, поряд зі збереженням влади над кріпаками, на думку російської влади, мали забезпечити повну лояльність польської шляхти й мінімізувати соціальну, політичну й економічну напругу¹. Цікавим є з'ясування механізму реалізації дер-

¹ Цікавою видається оцінка (щоправда, роботи цивільного департаменту Київського головного суду) київського цивільного губернатора М. Короб'їна (1800–1803 рр.), який

жавної політики у здобутті підтримки еліт через судові вироки, адже польські землевласники/землекористувачі повинні були бути впевнені у своїй безкарності, принаймні у відносинах зі своїми кріпаками. На нашу думку, запропонована судова система лише примирила місцеву еліту з російською присутністю. З іншого боку, очевидно, що верховна влада в регіоні не могла розглядати кріпаків своїми союзниками. Ще одним маркером успішності державної політики було ставлення міщанства, яке, в основному, складалося з євреїв. Якщо раніше вони судилися судом власника міста, то тепер стали повноправними вільними громадянами. Зміна політики Миколою I мало наслідком Листопадове повстання 1830–1831 рр., що означало завершення проекту співпраці верховної влади з польською елітою, хоча й на певний час.

На сьогоднішній день в історіографії відсутні наукові дослідження щодо діяльності кримінальних департаментів головних судів Київської, Волинської та Подільської губерній. Причини цього полягають, на нашу думку, у великому обсязі архівних фондів (фонд 484 “Київський головний суд” Центрального державного історичного архіву, м. Київ має 6 описів із 2672 справами, фонд 16 “Волинський головний суд” Держархіву Житомирської області — 6 описів із 3852 справами, фонд 120 “Подільський головний суд” Держархіву Хмельницької області — 5 описів із 4043 справами) і трудомісткості їх опрацювання. Проте, найголовнішим фактором є те, що об’єкт дослідження перебуває на стику історії та юриспруденції.

Варто зазначити, що російська політика на територіях, інкорпорованих від Речі Посполитої, знайшла відображення у працях істориків і дослідників історії права. Російський дослідник М. Долбілов здійснив ґрунтовний аналіз етноконфесійної політики верховної влади за правління Олександра II в Литві й Білорусі. Для керівництва віддаленими від центру регіонами, в умовах великої за розмірами території держави та етнічної, конфесійної й соціальної строкатості населення, використовувалися різні інститути і процедури для управління: від приголомшливо архаїчних до зухвало експериментаторських. Одночасно імперська влада працювала в режимі постійного пристосування до нових ситуацій, переналаштовувала свої взаємодії з місцевими співтовариствами і здійснювала пошук можливостей для узгодження їх інтересів з власними

1802 р. доповідав Сенату, що провадження успішно вирішуються, ніхто не скаржиться на затягування справ і, (парадоксально. — *Авт.*), навіть мало хто був незадоволений рішеннями. Запорукою цього, на його думку, було використання річпосполитівських законів (Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 535. Арк. 6 зв.).

пріоритетами². На важливості польського питання в політиці верховної влади на приєднаних від Речі Посполитої територіях наполягає Л. Горизонтов. З точки зору внутрішньої політики Росії його суть полягала у всеосяжній інтеграції колишніх земель Речі Посполитої до імперського механізму. Поляків прагнули перетворити у вірнопідданих правлячої династії, проте, зрештою, цього не вдалося здійснити. Звертаючи увагу на неодноразові перегляди системи управління Західною окраїною, дослідник переконаний у помітному посиленні курсу стосовно поляків вже в 1820-х рр. Проте до Листопадового повстання докорінний поворот не був остаточно визначений³. А. Каппелер вважає приєднані території Речі Посполитої чужорідним тілом в імперії, а польське питання, на його думку, дестабілізувало самодержавну імперію. Катерина II ставила за мету досягнення однорідності й уніфікації, Павло I виявляв більшу повагу до традиційних структур. Затримки у форсуванні інтеграції були викликані війнами Росії в Європі до 1815 р. Складним було знаходження *modus vivendi* верховної влади з місцевою елітою, яка не хотіла миритися з втратою незалежності; міщани й селяни не могли виступати партнерами в російській політиці. За зразком попередніх експансійних починань, Росія пішла на співробітництво з регіональною елітою, лояльні шляхтичі кооптувалися в імперську знать і включалися до місцевого управління. У 1820-х рр. російсько-польські відносини почали псуватися і лише Польське повстання 1830–1831 рр. принесло радикальні зміни⁴.

Харківський професор М. Клочков у своєму докторському дослідженні, присвяченому Павлу I, зазначає недоліки судової реформи Катерини II, які полягали у великій кількості судових інстанцій і переважанні дворянства в станових судах. Автор позитивно оцінює запропоноване Павлом I широкомасштабне реформування країни, а щодо політики на національних окраїнах, то він констатує, що хоча було відновлено попередні права і привілеї, але реальна влада перебувала в руках губернатора й губернського правління⁵. Російська дослідниця Л. Пісарькова робить висновок, що за Павла I судова система втратила становість і виборність.

² Долбилов М. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. 1000 с.

³ Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX — начало XX в.). Москва: Издательство “Индрик”, 1999. 272 с.

⁴ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2005. 360 с.

⁵ Клочков М. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. Петроград: Сенат. тип., 1916. 631 с.

Відновлення привілеїв і національних особливостей у судовій системі вона оцінює в руслі пошуку компромісу з місцевими елітами, зазначаючи, що верховна влада продовжувала повністю контролювати адміністративне і фінансове управління⁶. Український дослідник права О. Ільїн цілком слушно зауважує, що Павло I бажав створити більш централізовану та залежну систему і не хотів повернення до старих часів, хоча і врахував під час змін місцеві традиції. На його думку, ці нововведення мали короткостроковий характер й істотно не вплинули на подальшу еволюцію й трансформацію судоустрою⁷.

Дотичними до предмету обраного дослідження є праці закордонних істориків. Французький дослідник Д. Бовуа звертає увагу, що під час інкорпорації російське військо ще могло захищати селян, але Павло I вважав, що збереження влади землевласницької шляхти повинно супроводжуватися відновленням місцевої судово-адміністративної системи. Саме порядок формування судової структури через проведення виборів гарантував шляхті повну владу над суспільним життям і в аграрних відносинах до Листопадового повстання⁸. Американський історик Р. Уортман у своїй оцінці судів початку XIX ст. стверджує, що вони захищали інтереси соціальної й політичної еліти. Судові посади були пожалуванням дворянству, передусім, за військову службу. Губернатори безперешкодно втручалися в роботу судів і не поважали їх рішень, безперешкодно змінюючи їх⁹. Ще один американський дослідник Й. Петровський-Штерн, використовуючи архівні матеріали, робить висновок, що пенітенціарна система Російської імперії на початку XIX ст. була неефективна, суворі вироки були рідкістю, а судді були хабарниками. Одночасно, автор стверджує, що євреї довіряли російському судові, який нерідко приймав рішення на їх користь¹⁰.

Окремо варто зупинитися на проблемі патримоніальних судів, які у вітчизняній історіографії отримали назву домініальних. У короткій

⁶ Писарькова Л. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы. Москва: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2007. 743 с.

⁷ Ільїн О. Зміни в судоустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796–1801 рр. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2016. № 2. С. 23–28.

⁸ Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.

⁹ Уортман Р. Властители и судии: развитие правового сознания в императорской России. Москва: Новое лит. обозрение, 2004. 515 с.

¹⁰ Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.

енциклопедичній довідці А. Гурбик зазначає, що це були приватні суди феодальної знаті над підданими свого маєтку в добу середньовіччя. У XIV — першій половині XVII ст. судочинство здійснювалося в межах шляхетських імунітетів над челяддю та напіввільними категоріями населення. Автор стверджує, що на землях України, підвладних Російській імперії, домінальні суди діяли до Селянської реформи 1861 р.¹¹ Український дослідник права І. Черкаський, досліджуючи домінальний (панський) суд на Лівобережній Україні наприкінці XVII — на початку XVIII ст. зазначає, що козацькій старшині віддавалися у послушенство посполиті. До компетенції панського суду відносилися незначні кримінальні (побої, безчестя, порубка лісу, крадіжки коней) і цивільні (суперечки за нерухоме майно, викуп нерухомості, спадщина, захоплення землі, засвідчення купчих на землю) провадження. Зазначено, що незадоволені вироком могли подавати апеляцію до козацьких судів¹². Дослідник історії права В. Попелюшко, використовуючи назву “домінальний” (вотчинний, панський, поміщицький) суд, стверджує, що панські суди на Правобережній Україні рішенням сейму Речі Посполитої 1768 р. були скасовані, натомість право суду в дрібних кримінальних і цивільних справах було надано новоствореним сільським судам. Що ж до російського панування на українських землях до скасування кріпацтва, то поміщикам надавалося право використовувати будь-які домашні засоби покарання та виправлення, аби лише вони не призводили до каліцтва чи смерті¹³. Колектив авторів дослідження, присвяченого судовій владі в Україні, розглядаючи стан справ на українських землях Австрії та Австро-Угорщини, зауважує існування на селі домінальних судів. Особлива увага звернута на існування державного контролю, що дедалі посилювався: якщо власник домінії не мав належної кваліфікації для відправлення правосуддя, то він повинен був доручити його юстиціарію або визначеному місцевою владою чиновнику — мандатору. До юрисдикції домінальних судів належали всі господарські справи, судові

¹¹ Гурбик А. О. Домінальний суд // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во “Наукова думка”, 2004. С. 443.

¹² Черкаський І. Сліди домінального (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Випуск другий / За редакцією Голови Комісії академіка Н. П. Василенка. Київ: З друкарні Української академії наук, 1926. С. 176–197.

¹³ Попелюшко В. О. Доменіальний (вотчинний, панський, поміщицький) суд на теренах України // Часопис Національного університету “Острозька академія”. Серія “Право”. 2016. № 2 (14) [Електронний ресурс]. URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16pvontu.pdf>

кримінальні справи й політичні злочини. Діяльність домініальних судів була припинена 1849 р.¹⁴

Польський дослідник патримоніальної системи судочинства в Пруссії (1740–1849) П. Гут зазначає, що в Польщі ці суди були практично поза контролем держави, яка не могла надавати ефективну підтримку власникам імунітету. З іншого боку, у XVIII ст. в німецьких державах, навпаки, влада контролювала патримоніальні суди, хоча й недостатньо. Про розвиток патримоніальної системи свідчать дані, що на середину XVIII ст. у Франції було 80 тис. таких судів. Цікавим видається спостереження, що в обмін на лояльність верховна влада зупинилася на кордоні дворянського володіння і тим самим передала дворянству всі повноваження місцевої влади: земельні, судові, патронажні. Це дало можливість поміщикам розвивати фільваркове господарство. У Прусько-Бранденбурзькій монархії патримоніальний суд, крім джерела додаткового прибутку для поміщика, став фактором тиску й контролю, а також дисциплінування сільського населення¹⁵.

Метою даної дослідницької роботи є з'ясування особливостей ставлення верховної влади до різних станів місцевого люду: шляхтичів, селян-кріпаків та міщан, що можна прослідкувати на фактах діяльності кримінальних департаментів головних судів. Саме за допомогою кримінальних департаментів верховна влада намагалася мінімізувати соціальну й політичну напругу в регіоні та здобути лояльність місцевої еліти. Відповідно, авторська увага сфокусована на наступних питаннях: визначення ставлення судової влади до злочинів, здійснених шляхтичами, у т. ч. стосовно своїх кріпаків; встановлення меж влади повітових судів над селянством, види злочинів і покарання за їх здійснення кріпаками; різниця у ставленні влади до міщан і селян-кріпаків.

Одразу після приходу до влади Павло I, заради наведення порядку, централізації й бюрократизації, розпочав проведення реформ. Проте, на відміну від своєї матері, він діяв більш обережно. Одним із важливих

¹⁴ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Авт. кол.: В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков, О. А. Гавриленко, Л. О. Зайцев, А. Ю. Іванова, О. О. Малишев, І. В. Музика, В. Т. Окіпнюк, Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, М. І. Сірий, І. Б. Усенко (кер. кол.), М. Д. Ходаківський, Л. В. Худояр, О. Н. Ярмиш. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права. — Київ: Видавництво "Наукова думка", 2014. 503 с.

¹⁵ Gut P. Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849. Studium z dziejów instytucji prawnej. Warszawa–Szczecin, 2013. S. 10–11.

факторів успішності своєї політики правитель вважав підтримку з боку регіональних еліт, яких хотів протиставити столичній знаті. Передусім, згідно з указом 12 грудня 1796 р. територія імперії була переведена на новий адміністративно-територіальний поділ: губернії, “управління в яких здійснювалося на загальних підставах” та губернії “на особливих правах та привілеях” (до останніх відносилися правобережні губернії)¹⁶. Згідно зі Штатами 31 грудня 1796 р. було поновлено суди першої інстанції: повітові й підкоморські суди, магістрати. Верховна влада не змогла залишити “напризволяще” судову владу і для контролю за її діяльністю в кожній губернії регіону були створені головні суди, які склалися з двох департаментів: кримінальних і цивільних справ. До складу кожного підрозділу входили обрані дворянством голова й три засідателі та призначуваний від корони радник¹⁷.

Насправді Павло I спростив судову систему за рахунок скасування становості. Єдиним становим судовим органом залишалися магістрати, юрисдикція яких поширювалася на міщанство. Повітові суди ставали загальностановими й розглядали справи шляхти, державних селян і кріпаків. Через відсутність архівних даних нам не вдалося достеменно встановити ситуації з домініальними судами, коли поміщик судив своїх кріпаків. Очевидно, що верховна влада позбавила землевласників/землекористувачів домініального суду в його європейському значенні (як в Австрійській імперії й Пруссії), так само, як власники міст і містечок втратили право судити міщанство. Проте, зрозуміло, що це не було ознакою скасування станової політики, лише трансформацією судової структури в бік спрощення й полегшення контролю. Диференційована система проявлялася в ставленні до підозрюваних і в судових вироках залежно від станової приналежності.

До першої категорії відносилися злочини шляхетства. Першою інстанцією були повітові суди. У випадку, якщо в правопорушенні були задіяні міщани, то відбувався спільний розгляд справи повітової установи з магістратом. Далі провадження надходило на ревізію¹⁸ до криміналь-

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ). Собр. 1-е. Т. 24. № 17634.

¹⁷ Там же. № 18135; Т. 44: Книга штатов: Часть 2: Штаты по духовной и гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). С. 397.

¹⁸ Причому важливим для головного суду було правильне оформлення документів. Коли 1812 р. на ревізію з Черкаського повітового суду надійшло провадження по селянах, які чинили спротив земському справнику, два свідчення були невірно оформлені, й тому провадження повернули на доопрацювання (ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 746).

ного департаменту губернського головного суду з думкою (пропозицією по вироку. — *Авт.*) та відповідними посиланнями на Третій Литовський статут і польські конституції. Головний суд ухвалював вирок і подавав його в оригіналі разом з екстрактом (формальною копією, куди вписувалися відповідні, на думку повітового судді, закони) справи на розгляд цивільному губернатору¹⁹. Після схвалення вироку застосовувалася окрема процедура лише для шляхетства: провадження надсилялося до 5 департаменту Сенату, і вирок затверджувався імператором. Лише потім вирок повертався до головного суду, звідки надсилялися вирок з копією для виконання до губернського правління. Останньою фазою ставало повідомлення головному суду про виконання вироку, після чого оригінал справи з указом і ви роком надсилявся для зберігання до суду першої інстанції²⁰.

Така довга процедура призводила до затягування справ шляхтичів, що мало негативні наслідки. 1815 р. київський губернський прокурор Брилевич рапортував міністру юстиції Д. Трощинському, що чотири арештанти перебувають у тюрмі (П. Левковський вже 11 (!) років), а їхні справи вже 3–4 роки перебувають у 5 департаменті Сенату на розгляді (табл. 1). З отриманої відповіді Сенату випливає, що шляхтичів за їх злочини присудили позбавити дворянства та віддати до військової служби, а у випадку непридатності — заслати до Сибіру на поселення (згадувався Іркутськ²¹). 14 серпня 1815 р. вирок були схвалені, але в силу Маніфесту 1814 р.²² потрібно було очікувати подальшого рішення²³.

¹⁹ 1825 р. київський губернатор повернув справу до кримінального департаменту через відсутність екстракту в провадженні про крадіжку різних речей на суму 408 руб. 25 коп. сріблом. Він вимагав, після дооформлення, представити провадження повторно (ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 1936).

²⁰ Державний архів Житомирської області (Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 2 зв.); Спр. 56. Арк. 53; ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 2. Спр. 236. Арк. 610.

²¹ ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 3.

²² Згідно з Маніфестом 30 серпня 1814 р. передбачалося, що всіх чиновників і всякого звання людей, які перебували під судом і слідством у провадженнях, які не передбачали вбивства, розбою і грабежу, звільнити від суду і слідства (п. 16) (ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Т. 32. № 25671).

²³ ЦДІАК України. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 1508. Арк. 1, 2, 4.

Список ув'язнених шляхтичів Київської губернії, провадження яких перебували на розгляді Сенату (станом на 1815 р.)

№	Хто і за який саме злочин утримується	Початок провадження й утримання винуватця	Передача провадження на ревізію до головного суду	Вирішено головним судом	Коли і від кого надіслані до 5 департаменту Сенату
11.	П. Левковський за наявні фальшиві гроші та крадіжку грошей	22 серпня 1804 р.	18 грудня 1809 р.	6 травня 1811 р.	20 грудня 1811 р., військовий губернатор
22.	П. Домбровський за крадіжку волів і коней	7 червня 1810 р.	12 серпня 1810 р.	31 жовтня 1810 р.	7 лютого 1811 р., військовий губернатор
33.	Я. Левицький за участь у крадіжці двох кляч	19 січня 1810 р.	25 січня 1811 р.	7 лютого 1812 р.	25 вересня 1812 р., цивільний губернатор
44.	І. Пузовський за продаж чужої пари волів	17 червня 1810 р.	2 листопада 1810 р.	31 грудня 1810 р.	7 квітня 1811 р., цивільний губернатор

Для шляхти вироки затверджували імператори і, зрозуміло, що вони не були адекватними покаранням нижчих станів. За указом Сенату 1829 р. поміщика Волинської губернії відставного польських військ підпоручика Нидецького засудили до шестимісячного ув'язнення в казематах фортеці Замостя. Після звільнення він мав повернутися на своє попереднє місце проживання з заборорою участі у дворянських виборах і стягненням 264 руб. 74¼ коп. за слідство й суд. Такий “суворий” вирок було винесено за завдані побої п'ятьом солдатам Житомирського піхотного полку, які перебували в нього на екекуції, непослуху поліції та неправдивих свідченнях²⁴. Частим було покарання дворян-злочинців у формі позбавлення дворянства за указом Сенату після конфірмованої (схваленої) царем доповіді. Саме у такий спосіб 1799 р. був покараний капрал п'ятигорської штатної команди Ф. Заворотний за фальшиві гроші. Окрім позбавлення дворянства, він був засуджений до заслання²⁵. Звичайним видається провадження, яке надійшло до Волинського головного суду з Заславського повітового суду про арештанта шляхтича

²⁴ Там само. Ф. 484. Оп. 2. Спр. 236. Арк. 610.

²⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 156.

А. Левандовського (розглядалося 2 січня 1831 р.). Під час слідства про викрадення коня підозрюваний зізнався не лише в цьому злочині, а ще й у дрібних крадіжках у містечку Лабунь. Згідно зі ст. 6 Дворянської грамоти й думки Державної ради від 22 березня 1828 р. за добровільне зізнання й за думкою повітового суду Левандовського було позбавлено дворянства та віддано до військової служби, у випадку нездатності до неї він підлягав засланню до Сибіру на поселення. Цікавим є накладення штрафу в розмірі 5 руб. асигнаціями на писаря Лабунської місцевої поліції Венгриновича за те, що коли вперше спіймали за дрібну крадіжку Левандовського, той його відпустив²⁶.

Якщо говорити про типові справи, то покажемо в цьому сенсі були гучні суперечки з відомою графінею Софією Потоцькою, частою гостею тодішніх судових установ. Втрутитися довелося навіть Олександру І. Суть справи полягала в тому, що 1812 р. графиня через свого повіреного позичила в поміщика Стахурського 40 тис. руб. за умови повернення боргу за рік. Передбачалося, що у випадку неповернення (очевидно, що кредитор цього очікував. — *Авт.*) село Маньківка переходило за контрактом на три роки в посесію Стахурському. Зрозуміло, що за рік гроші не були повернуті, але повірений домовився, щоб термін повернення продовжили ще на рік. Після чергового неповернення позики село перейшло по заставному праву на три роки до 1817 р. Для вирішення суперечок обидві сторони визначили двох полюбовних суддів. Проте через казенні борги графиня вирішила повернути 1816 р. гроші і забрати село назад. Стахурський, з чим погоджувався і полюбовний суддя, відмовився брати гроші, доводячи своє право на заставу до 1817 р. Урешті терпець Потоцькій увірвався, і вона наказала своїм управителям відновити покору селян і встановити адміністрацію. Але Стахурський розігнав людей графині. Тому вона наказала управителям зібрати людей і відбити посесію. Було залучено до 300 кінних і піших селян та лісничих, озброєних кілками, які зв'язали селян противника й доставили їх до уманського повітового суду як безпаспортних, розгромлено будинок, а самого поміщика вигнано. Всі судові установи — Уманський повітовий суд, Київський головний суд і, нарешті, Сенат — на підставі Третього Литовського статуту й польських конституцій визнали графиню, управителів і повіреного винуватими у гвалті. Потоцьку оштрафували (сума не вказувалася. — *Авт.*) та зобов'язали підпискою, що надалі такого не буде. Двоє управителів (які виконували наказ. — *Авт.*) відсиділи по 36 тижнів у вежі, повірений — 24, вісім офіціалістів (службовців) — по 12. Селянського отамана було

²⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 190. Арк. 17, 18 зв., 19 зв.

покарано 30 ударами канчука, 29 селян — 15 ударами. Для прискорення розгляду справи у Сенаті, втручався навіть всесильний граф О. Аракчеєв²⁷. Під час розгляду справи в Сенаті С. Потоцька подала скаргу на Київський головний суд, який відмовився прийняти 40 тис. руб. асигнаціями як викуп за село Маньківку. 1818 р. вона подала до Сенату нове прохання, у якому звинуватила свого повіреного шляхтича Русецького у продовженні на рік угоди (укладеної на простому папері) про відтермінування оплати без її згоди. Після опротестування угоди Уманський повітовий суд визнав її нікчемною і відмовив Стахурському в заставі, але ревізор сенатор О. Болотников розпорядився повернути Маньківку посесору. Вважаючи чиновника зацікавленою особою, графиня просила Сенат його відсторонити, але 16 сенаторів відмовили у задоволенні прохання, 7 — підтримали, сам О. Болотников вважав, що немає підстав його усувати. Так як 2/3 складу проголосували проти, то графині було відмовлено²⁸. О. Болотников надалі залишався особистим ворогом графині.

1820 р. Сенат слухав справу про позов дружини померлого графа Володимира Потоцького (сина Станіслава Щенсного Потоцького від попереднього шлюбу з Жозефіною Амалією Мнішек) Фекли Сангушко від імені своїх малолітніх синів до графині С. Потоцької про незаконність володіння маєтками й рухомим майном (мала сумніви стосовно достовірності заповіту). Проте 17 сенаторів відхилили це подання, лише О. Болотников вважав, що С. Потоцька присвоїла собі майно²⁹.

Зрозуміло, що вирокі судової влади для місцевої еліти були менш суворими, як для інших станів. Коли шляхтич украв у свого діда двох конячок, то це списали на нерозумність, його засудили до довгострокового перебування у в'язниці (без зазначення терміну. — *Авт.*)³⁰, очевидно, для перевиховання. За побої одного шляхтича іншим 1799 р. присудили утримати винуватця шість тижнів у вежі та сплатити 20 коп.³¹ правних грошей, які віддали потерпілому³². Цього ж року розглядалося гучне провадження про нібито побиття людьми радомишльського підкоморія Чайковського шляхтича Я. Душинського, від чого той помер через десять днів. Люди підкоморія були визнані невинними, а трьох

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 1740. Арк. 14–16 зв., 4.

²⁸ Там само. Спр. 1809. Арк. 2–2 зв., 5 зв. 6 зв., 8.

²⁹ Там само. Спр. 1813. Арк. 2–7 зв.

³⁰ Там само. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 18.

³¹ 1 правна копа — 1 руб. 20 коп. мідними грошами (ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 13).

³² ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 207.

братів Душинських за безчестя, згідно зі статутним правом, присудили утримати під вартою у поліції та стягнути з них 80 коп. правних грошей³³.

Окрему категорію становили справи про смерть кріпаків. 1799 р. за вбивство одного кріпака іншим було присуджено 35 ударів канчуками, викидання ніздрів і, після поставлення знаків, заслання у вічну роботу³⁴ (до Сибіру. — *Авт.*). Проте, зовсім іншою була ситуація, коли вбивцею був шляхтич. Очевидно, типовим було провадження 1812 р. у с. Свинарне Липовецького повіту Київської губернії. Цікаво дізнатися про процедуру розслідування кримінальних справ: про смерть 18-річного кріпака Перчика сільський соцький повідомив поліційну установу — нижній земський суд (без дозволу якого було заборонено похорони. — *Авт.*). Слідство проводили засідатель (представник місцевої еліти) і повітовий стряпчий (представник від верховної влади). Поміщик пояснював, що кріпака вкусила бджола, після чого він збряз і був відпущений додому. Насправді його побив кухар — шляхтич Мультян. Через декілька днів кріпак помер. Штабс-лікар не зміг встановити на третій день причини смерті, бо "... тіло дуже згнило". Матеріали були передані до Липовецького повітового суду, через рік було прийнято рішення, що немає жодних доказів смерті селянина від побоїв, а причиною вказувалася любов Перчика лазити по деревах. Шляхтич залишився вільним, але, з'ясувалося, що він не мав документів про дворянство (з Київської дворянської комісії надали довідку, що подані братами Мультянами документи на шляхетство неповні), а це вже змінювало ситуацію. Коли провадження надійшло на ревізію до кримінального департаменту Київського головного суду, то було використано 154 артикул російського "Військового артикулу" 1715 р.: якщо було побиття, але смерть настала через декілька днів, то все рівно потрібно карати чи ув'язненням, чи шпівцрутенами, чи ще якимось чином. Так як не встановлено доведеного дворянства, то було вирішено судити кухаря як людину простого стану. Відповідно до розділу 12 артикулу Третього Литовського статуту за голову тяглого селянина потрібно було сплатити нав'язки (грошового штрафу) 25 коп. грошей і 2 копи (рахуючи копу в 15 злотих). Тому департамент відмінив думку [рос. — мнение] повітового суду, Мультяна оштрафували на користь батьків вбитого на 2 копи й ув'язнили в гродській поліції на два тижні, взявши підписку більше не бити людей.

³³ Там само. Арк. 19.

³⁴ Там само. Арк. 29.

Таке рішення представили на розгляд військовому губернатору М. Мило-
радовичу³⁵.

1801 р. Волинський головний суд задовольнив звернення шляхтича
Я. Кобилинського з Овруцького повіту про видачу на поруки 16-річного
шляхтича Кобилинського (ступені спорідненості не зазначено. — *Авт.*),
який перебував під вартою в Житомирській поліції за вбивство селянина
Онуфрієва³⁶. 1825 р. кримінальний департамент Київського головного
суду слухав дві прислані на ревізію справи. У першій економ побив
кріпака, після чого останній помер. Проте суд вирішив, що смерть
настала від епілептичного удару. Так, як покарання було здійснено без
відома поміщиці, то економу присудили 2 копи нав'язки на користь
матері померлого, утримати тиждень під вартою й залишити вільним. За
другою, 18-річний син поміщика побив до смерті кріпака, проте депар-
тамент вважав, що смерть настала від тривалих хворобливих приступів,
і підозрюваного залишили вільним³⁷. 1825 р. до кримінального депар-
таменту Волинського головного суду з Рівненського повітового суду
надійшло провадження на шляхтича П. Васильківського за вчинення
селянину Шимкову образ і смерті³⁸ (не вдалося встановити, чи це був
поміщик, чи просто шляхтич; відсутні дані про вирок. — *Авт.*).

Отже, у діяльності кримінальних департаментів губернських голов-
них судів виразно прослідковувався становий принцип в оцінці злочинів.
За аналогічні злочини кріпаки і шляхтичі несли різні покарання. Окрему
категорію становили шляхтичі, які на той момент не змогли довести свою
належність до дворянства, але покарання для них було не таким суворим.
Відсутність адекватного покарання за вбивства кріпаків переконували
місцевих землевласників/землекористувачів у збереженні свого впливу в
регіоні.

Зрозуміло, що зовсім інша ситуація була з покараннями кріпаків. Для
розуміння стану справ необхідно з'ясувати межі влади поміщиків над
селянами. В історіографічному огляді нами проаналізовано оцінки істо-
риків та дослідників права стосовно проблеми домініальних/патримо-
ніальних судів. Автору на даному етапі не вдалося виявити жодних
архівних документів, які б дозволили визначити межі влади поміщика над
своїми кріпаками. Очевидно, що в період правління Павла I й Олек-
сандра I домініальний суд не був настільки розвинутий, як в Австрійській

³⁵ Там само. Спр. 83. Арк. 26–26 зв., 27 зв. 31 зв.

³⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 125–125 зв.

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 90, 93.

³⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 1220 зв.

імперії, де здійснювалася навіть оцінка юридичної кваліфікації власника домінії. Судочинство, у випадку негативного висновку, мав здійснювати юстиціарій або визначений місцевою владою чиновник — мандатор. Окрім цього, юрисдикції домініальних судів поширювалася на всі господарські справи, судові кримінальні справи й, навіть, політичні злочини³⁹. Аналіз записів Генерального реєстру кримінального департаменту Волинського головного суду за 1796–1826 р.⁴⁰ (своєрідний каталог надісланих на ревізію проваджень з судів першої інстанції. — *Авт.*) засвідчує, що кріпаки були задіяні у всіх видах злочинів. Тому постає питання, чому їх судив повітовий суд, навіть за злочини в межах одного маєтку. На нашу думку, пояснити це можна лише тим, що поміщики мали над кріпаками певну адміністративну владу, обсяги якої залежали від потужності апарату примусу. За дрібні порушення офіціали карали самостійно, серйозніші злочини вирішувалися судовою інстанцією. Чітко про межі влади повітової адміністрації свідчить ситуація з забитими до смерті кріпаками, коли навіть похоронити їх було неможливо без санкції нижнього земського суду.

Проте, з даного контексту випадає оцінка судової влади Д. Бібіковим, яка була схвалена Миколою І в 1840 р. у “Наставленнях киевскому военному, подольскому и волынскому генерал-губернатору”. Намагаючись переконати царя в неблагонадійності польських поміщиків, він використовував розпорядження 1836 р. генерал-губернатора Київської, Подільської і Волинської губерній графа О. Гур’єва (1835–1837 рр.). Поміщикам, посесорам чи управителям під підписку заборонялося за будь-яку провину голити своїм селянам голови, заковувати в залізо (ланцюги), утримувати в ув’язненні без їжі та карати жорстоко канчуками. Земським справникам наказувалося слідкувати за дотриманням цієї вимоги, але, враховуючи становий характер, верховна влада передбачала вперше виклик до Києва й погрози, вдруге — залишати в Києві під наглядом на термін, визначений самим генерал-губернатором, а втретє — відправляти до центральних губерній, маєток забирати до казенного управління, видаючи необхідні кошти на прожиття. Окремо зазначалося, що за законом предводителі дворянства повинні контролювати жорстоке поводження поміщиків з селянами, якщо ж вони цього не будуть робити, то їх звільняти з посади⁴¹. Очевидно, що поміщики використовували такі

³⁹ Судова влада в Україні... — С. 268.

⁴⁰ Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 1–1316.

⁴¹ Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства. Наставови Д. Г. Бібікова // Студії з архівної справи та документознавства. 1996. Т. 1. С. 90.

види покарань, але, на нашу думку, це не були ознаки домініального суду, а, скоріше, перевищення влади, принаймні так виглядала ситуація для верховної влади.

Разом з тим, у тому ж таки Генеральному реєстрі за 1797 р. зафіксовано провадження про звинувачення шляхтича в жорстокому покаранні своїх служниць⁴², що можна пояснити початком розгляду справи за правління Катерини II.

“Перевиховання” кріпаків, враховуючи ставлення верховної влади, було жорстоким і передбачало тілесні покарання⁴³. У 1801 р. кримінальний департамент Київського головного суду наказав всім повітовим судам використовувати указ від 3 квітня 1781 р. стосовно злочинства [рос. — воровство]⁴⁴. При розгляді по ревізії справи з Васильківсько-Богуславського повітового суду про крадіжку і втечу кріпаком бригадира Лопухіна С. Дащенком його було віддано до робітничого дому з наступним поверненням поміщику. Селяни, які його упустили, піддавалися арешту на 7 діб. Одночасно вказувалося, що для злочинців, які вчинили злочинство більше 20 руб. використовувати указ від 31 липня 1799 р.⁴⁵. У січні

⁴² Держархів Житомирської області. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 14.

⁴³ Тілесні покарання — види кримінальних покарань, що полягають у заподіянні засудженому фізичного болю, страждань, каліцтва. Застосування мало на меті кару (помсту) щодо злочинця та залякування інших. Виділяють такі види тілесних покарань: 1) членоушкодження — відрубування чи ушкодження певного органа або частини тіла; 2) болючі тілесні ушкодження, що спричиняли фізичні страждання засудженому, — удари, порізи, шмагання різноманітними знаряддями (батогами, канчуками, різками, шпіцрутенами), застосування вогню, розплавленого металу, кислоти, киплячої олії, окропу тощо; 3) мордування, які викликали швидше моральні страждання, ніж фізичні відчуття — сорому, ганьби (наприклад, приковування до стовпа).

Усі царські піддані в Російській імперії у XVIII ст. поділялися на тих, до кого тілесні покарання застосовувались, і тих, до кого вони не застосовувались. Катерина II скасувала їх у 1785 р. щодо дворян, купців першої та другої гільдій, поважних громадян, а в 1796 р. — щодо духовенства. Павло I звільнив від тілесних покарань людей віком понад 70 років. Олександр I у 1802 р. скасував тортури й нещадне побиття батогом. За “Уложенням про покарання кримінальні та виправні” 1845 р. скасовано застосування батога. Покарання канчуками проіснувало аж до 1903 р. (Музика А. А., Пуйко В. М. Тілесні покарання // Юридична енциклопедія [Електронний ресурс]. URL: http://leksika.com.ua/13710425/legal/tilesni_pokarannya).

⁴⁴ Законодавець юридично визначив три види злочинства: грабунок, крадіжка та шахрайство. Покарання залежало від суми вкраденого: до 20 руб. та більше 20 руб. У першому випадку злочин відправляли у робітничий будинок, де він повинен був відпрацювати вартість вкраденого та суму на користь будинку (ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Т. 21. № 15147).

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 5. Спр. 542. Арк. 1–2 зв.

1811 р. кримінальний департамент Волинського головного суду слухав провадження з Острозького повітового суду про селянина П. Тарасюка. Його звинувачували у крадіжці вола й інших речей. У поясненні підсудний пояснював, що вола йому для продажу дав інший селянин, але той стверджував, що нічого такого не було. Схвалено було вирок — 75 ударів канчуками з поверненням до маєтку під суворий нагляд, стягнути 30 коп. за вкрадені речі, а у випадку відсутності коштів — відпрацювати чотири дні. Тоді ж за вкрадену корову, яку було продано за 7 руб. сріблом, було покарано селянина 25 ударами канчука, повернуто до маєтку і стягнуто її вартість⁴⁶. За втечу від поміщиці чоловіка і дружини, які отримали від невідомого солдата паспорти на інше прізвище, але були викриті, київський губернатор 1825 р. затвердив рішення кримінального департаменту: чоловік отримав 25 ударів канчуками, жінка — 5, обоє були повернуті власниці⁴⁷. 1801 р. до Волинського головного суду надійшло три рапорти повітових судів з надісланими на ревізію провадженнями: два з них стосувалися кріпаків. Одне, про утоплення жінки Олени, дружини селянина С. Собчука, інше — про кріпаків (чоловіка з дружиною) колишнього провіантського наглядча Мишковського, звинувачених у намірі отруїти свого господаря⁴⁸. За місяць цей же суд розглядав два рапорти Луцького повітового суду з провадженнями на ревізію: селянин В. Жулайчук за крадіжки й селянин Й. Мохнар за вбивство селянина С. Фескова⁴⁹.

Якщо говорити про покарання, то в 1819 р. київський цивільний губернатор затверджував вирoki. Кріпак за втечу, зміну імені та крадіжку двох коней отримав 25 ударів канчуками та віддавався у військову службу з заліком за рекрута, або, у випадку непридатності, мав бути засланий до Сибіру на поселення без заліку, вкрадене поверталось господарю, а одного коня, власник якого невідомий — потрібно продати з публічних торгів, при цьому гроші віддавалися до казни⁵⁰. Селян за упушення арештанта покарали по 20 ударів канчуками та залишили на тому ж місці проживання. Селянина, який навмисно відрубав пальця, щоб

Каторга призначалася лише за вбивство та грабіж, в інших випадках потрібно було карати канчуками та, не повертаючи до маєтків, придатних віддавати у рекрути із заліком, а непридатних — відсилати до Сибіру на поселення (ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Т. 25. № 19059).

⁴⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 56. Арк. 51, 52 зв., 13–13 зв.

⁴⁷ ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 31.

⁴⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 2 зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 97.

⁵⁰ ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 5. Спр. 667. Арк. 7.

не йти в рекрути, покарали 20 ударами канчуками і віддали його до військової служби візником, із заліком громаді за рекрута⁵¹.

Доходило до абсурду: кримінальні справи розглядалися повітовими судами, вирoki затверджувалися кримінальним департаментом Київського головного суду, навіть коли відставний солдат і селянка вступали до законного шлюбу без дозволу економії⁵².

Варто зауважити, що встановлювалися вікові обмеження. З Київського губернського правління надійшло розпорядження до кримінального департаменту, що злочинців віком від 70 років засуджувати до висилки без тілесних покарань⁵³. Відповідно, коли 87-річний кріпак вбив свою дружину, то його без покарання канчуками заслали навечно на каторжні роботи⁵⁴.

Разом з тим, коли кріпаки виконували накази, вони не завжди несли покарання. 1825 р. кримінальний департамент Київського головного суду покарав економію графині Дзялинської, яка наказала кріпакам рубати дерева в лісі Ржищевського кляштора. За кожне дерево економія мала заплатити (сума не вказувалася. — *Авт.*) та ще додатково сплатити 12 руб. за насильство⁵⁵.

Окрему категорію проваджень становили скарги селян на утиски з боку поміщиків, що проявлялося у збільшенні панщини і втрати ними угідь. 1825 р. київський губернатор затвердив вирок по скарзі селян Строкова на поміщика Абрамовича, який нібито (вже навіть за назвою можна визначити ставлення суду. — *Авт.*) забрав у них частину угідь і виганяв на панщину в неділю та святкові дні. Сквирський повітовий суд не виявив ніяких доказів і вважав це наклепом⁵⁶. Дещо інакше розвивалося провадження про нібито гноблення селян економом з селян бригадира Лопухіна, яке було надіслане до Сенату⁵⁷, причому, на нашу думку, основна причина могла полягати у становій приналежності економа. 1806 р. до Волинського головного суду надійшло провадження з Старокостянтинівського повітового суду про поміщика В. Ротаровського, який збільшив панщину кріпакам. Аналогічне провадження надійшло з Заславського повітового суду на поміщика Мартицького⁵⁸. 1816 р. до

⁵¹ Там само. Арк. 7 зв.

⁵² Там само. Арк. 2.

⁵³ Там само. Оп. 1. Спр. 12а. Арк. 21.

⁵⁴ Там само. Спр. 161. Арк. 19.

⁵⁵ Там само. Арк. 37.

⁵⁶ Там само. Арк. 10.

⁵⁷ Там само. Арк. 32.

⁵⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 341 зв., 350.

цього ж суду надійшло провадження з Новоград-Волинського повітового суду про нібито збільшення панщини поміщиком Ворочинським у с. Токарів (провадження було вирішено рівно за вісім років)⁵⁹. 1825 р. нечисленні провадження про пригноблення кріпаків панщиною нерідко траплялися, але вони вже вирішувалися оперативно: з Овруцького повітового суду 2 березня на ревізію надійшло провадження про поміщиків Зеленецьких у містечку Норинськ, які змушували до панщини у святкові дні, що було вирішене 2 квітня. 6 березня з Житомирського повітового суду надійшло провадження, що жителів села Бараші тамтешній адміністратор Мілішевський змушує відпрацьовувати панщину понад норму зі спричиненням побоїв (вирішено 22 січня 1826 р.)⁶⁰. Останнє провадження мало продовження: 26 квітня 1825 р. з Волинського губернського правління надійшло провадження про колишнього житомирського повітового хорунжого Ліснійовського за залишення без розгляду справи за скаргою селян Барашів та Симонів на тамтешнього посесора за пригноблення та побої (вирішена 17 вересня 1826 р.)⁶¹.

Знаковим, на нашу думку, було провадження з Житомирського повітового суду до кримінального департаменту 9 липня 1825 р. Повітовий суд звинувачував титулярного радника Ускова за підмову селян (нерозбірлива назва населеного пункту, ймовірно, Пулини. — *Авт.*), які відшукували свободу з-під володіння поміщика Ганського, у непокорі, більше того, у звільненні тих же селян, які були під караулом доставлені до нижнього земського суду, з-під варти та в завданні засідателю нижнього земського суду Петрацькому великої образи⁶². Із запису в Реєстрі кримінальних справ неможливо встановити всі обставини справи: мотиви титулярного радника, вирішення провадження тощо. Можна припустити, що фігурантом справи був Вацлав Ганський⁶³, чоловік відомої Евеліни

⁵⁹ Там само. Арк. 771.

⁶⁰ Там само. Арк. 1198, 1200.

⁶¹ Там само. Арк. 1211 зв.

⁶² Там само. Арк. 1234 зв.

⁶³ Ганський Вацлав (1782–1841) — перший чоловік відомої Евеліни Ганської, яка потім стала дружиною О. де Бальзака. Був власником Горностайполя, Пулин і Верхівні. У 1801 р. був депутатом Київської дворянської комісії, в 1808 р. обраний радомишльським повітовим маршалком, після посади волинського губернського маршалка був інспектором шкіл Житомирського повіту. Залишився у пам'яті своїх селян-кріпаків суворою людиною. Був головою масонської ложі в Житомирі (*Biernacki A. Hański Waclaw (1782–1841) // Internetowy Polski Słownik Biograficzny [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/waclaw-hanski>*).

Ганської, який з 31 липня 1811 р. по 1814 р. займав посаду маршалка Волинської губернії⁶⁴ і був не останньою людиною в губернії.

1806 р. зі Старокостянтинівського повітового суду надійшло провадження на економа М. Рілетовського за те, що не дав селянам хліба на харчування (було завершено 1810 р.)⁶⁵.

Що ж до розмірів панщини, то 1807 р. перший департамент Київського головного суду слухав справу по апеляції зі Сквирсько-Махнівського повітового суду. За розпорядженням Київського губернського правління був проведений суд над поміщиком частини м. Махнівки київським підстолиєм П. Собанським за пригнічення селян надмірною панщиною та платежами. Кріпаки під присягою показали, що за попереднього власника графа Протопотоцького працювали влітку від св. Івана (24 червня) до св. Михайла (29 вересня) по три дні, а від Михайла до кінця року — по два дні. Новий же власник збільшив норми виробітку. Повітовий суд прийняв рішення, щоб поміщик не пригнічував селян надмірною панщиною, заборонив роботу в неділю та святкові дні. Перший департамент затвердив це рішення⁶⁶.

Отже, селяни-кріпаки підпадали під юрисдикцію повітових судів, які вирішували кримінальні справи різних видів: вбивства, грабунки, крадіжки, незаконні порубки лісу, незаконне прижиття дітей і з наступним вбивством тощо. Покарання відрізнялися жорстокістю і зводилися до биття канчуками, віддання до війська, заслання до Сибіру тощо. Спроби кріпаків знайти підтримку в судовій владі у випадку їх пригнічення поміщиками, як правило, були невдалими.

Приєднання Правобережної України змінило становище міщанства, яке для верховної влади було категорією хоча й непривілейованого, але вільного населення. Саме для них спочатку було створено окрему станову судову систему, яка включала міські магістрати, губернський магістрат. Далі справи, за необхідності, надходили до судових палат (у кримінальних і цивільних справах) і, нарешті, до Сенату⁶⁷. Павло І спростив структуру й залишив лише окремі суди першої інстанції — магістрати та ратуші. Ревізійною й апеляційною ланкою стали відповідні департаменти

⁶⁴ Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917 / Под общ. ред. Б. В. Грызлова, Гл. ред. Н. Ф. Самохвалов. Москва: Издательство: Объединённая редакция МВД России, 2003. С. 84.

⁶⁵ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 346 зв.

⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 5. Спр. 51 “ж”. Арк. 72–72 зв, 74 зв., 75 зв.

⁶⁷ Детальніше про теоретичні засади процесу формування міського станового суду див.: Шевчук А. Створення міського станового суду в українських губерніях Російської імперії за реформою 1775 року // Волинські історичні записки. Т. 3. 2009. С. 27–38.

головних судів, у яких не було представників від міщанства, але були представники польської шляхти. Якщо проаналізувати чисельність населення губерній регіону (табл. 2), то можна зауважити низький рівень урбанізації. Що ж до етнічного складу, то у Волинській губернії міське населення поділили за релігійною приналежністю (17 844 євреї та 5358 християн), купців (140 євреїв і 44 християнина), ремісників (3547 євреїв і 1903 християнина). Отже, майже 75% міського населення становили євреї.

Таблиця 2

**Чисельність населення губерній Правобережної України
на поч. XIX ст.⁶⁸**

№	Губернія	Чисельність населення		Чисельність “міського” населення	
		рік	п, обох статей	рік	п, чоловічої статі
1.	Київська	1810	1 110 224	1806	22 676
2.	Волинська	1805	1 073 459	1815	28 836
3.	Подільська	1806	1 138 868	1813	19 902

Павло І зайняв доброзичливу позицію стосовно міщан-євреїв, і 25 січня 1798 р. з Сенату на ім'я О. Беклешова надійшло роз'яснення, що хоча євреї не користувалися раніше правом виборів на міські посади, але так як зараз вони записані до міщанства чи купецтва, то й повинні їх судити по кримінальним й іншим справам не суди власників, а магістрати⁶⁹.

Питання з євреями були не до кінця зрозумілими, а загалом дратівливим як для влади, так і для судів. 1806 р. київський губернський прокурор Гудима повідомляв міністру юстиції, що до губернського правління звернулися два департаменти головного суду з запитанням: “Чи можуть євреї надавати покази під присягою у справах між християнами?” Відповідно до артикулу 14 розділу Статутового права було заборонено брати євреїв у свідки⁷⁰. Проте за указом 1795 р. вони могли записуватися

⁶⁸ Складено автором на підставі даних: Бовуа Д. Зазнач. твір. С. 28–29.

⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 1582. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 121.

⁷⁰ Згідно з артикулом 14 розділу 9 Третього Литовського суду заборонялося залучати свідками у земельних провадженнях євреїв, а тільки християн (цікаво, що допускалися до присяги татари. — *Авт.*) (Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. С. 248).

в купці й міщани, бути членами магістратів, а згідно зі ст. 42 “Положенням про євреїв” 9 грудня 1804 р. визначено, що вони рівні з іншими й вільні. Тому два департаменти, не заперечуючи, запитували в цивільного губернатора, що робити? Гудима ж наголошував, що за указом 12 грудня 1796 р. наказано в приєднаних губерніях вирішувати справи по Статутам і лише у випадку нестачі здійснювати запозичення з російських законів. Тому Гудима просив відмінити дію 14 артикулу. Думки в Сенаті розділилися, і ще через два роки дане питання було не вирішено⁷¹.

Від самого початку євреї стали активними учасниками судових процесів і часто опинялися у вирі скандалів. 1799 р. повірений єврейської громади м. Білої Церкви Абельдович подав скарги на ім'я імператора та генерал-прокурора П. Лопухіна з проханням відмінити штраф — 9 тис. руб. Причиною цього звернення стало провадження про вбивство двох грецьких купців у корчмі єврея Мошковича. Після арешту корчмаря його відвідували євреї, що дало підставу кримінальному департаменту Київського головного суду накласти штраф на усіх мешканців кагалу (по 8 руб. 80 коп. з душі) для відшкодування збитків на користь спадкоємців. Проте процес стягнення вже розпочався і лише генерал-прокурор відповів про необхідність подавати апеляцію до Сенату⁷².

Загалом для євреїв, які раніше підлягали суду власників містечка, надзвичайно важливим фактором стала можливість знайти справедливість і захист у судах, навіть якщо противниками були колись всемогутні польські магнати або навіть посадові особи. Не повинно складатися враження, що євреї визнавалися винуватими, а шляхтичі — правими. 1801 р. Волинський головний суд слухав рапорт Житомирського магістрату про проведені спільно з членом повітового суду слідство в справі єврея І. Смелянського з шляхтичем В. Булгаком. Повідомлялося, що шляхтич відмовлявся платити присуджені кошти⁷³. 1821 р. Волинський головний суд розглядав провадження по скарзі єврея на капітана польських військ, який ще 1805 р. забрав 184 корця ячменю й недоплатив 257 руб. сріблом. Позивач дійшов до Сенату, який наказав заплатити з відсотками. Тоді позивач оцінив збитки в 20 тис. руб., відповідач відмовився сплачувати⁷⁴. На сторінках дослідження Й. Петровського-Штерна наводяться окремі докази перемог міщан у судових провадженнях⁷⁵, проте, очевидно, що переможці повинні були мати достатньо коштів на

⁷¹ ЦДІАК України. Ф. 1254. Оп. 1. Спр. 1134. Арк. 1, 2, 8, 10.

⁷² Там само. Спр. 139. Арк. 1–3 зв., 49.

⁷³ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 85 зв.

⁷⁴ Там само. Спр. 110. Арк. 7 зв.–10.

⁷⁵ *Петровський-Штерн Й.* Зазнач. твір. С. 184–188.

оплату послуг адвокатів, а їхні позови повинні були мати законні підстави. Гучним було провадження 1806 р., коли у Володимирі-Волинському пограбували дев'ятьох євреїв. До суду були притягнуті колишній повітовий маршал Холоневський і суддя Радзилинський за неприйняття при слідстві показів постраждалої сторони. Одночасно з Волинського губернського правління надійшло провадження про надвірного радника Чегринця й губернського стряпчого Маньківського за неприйняття свідчень єврейських купців⁷⁶. Доходило до того, що євреї організовано пробували відстояти свої права. 1821 р. тимчасовий департамент⁷⁷ Волинського головного суду слухав справу, передану з губернського правління, про колишнього ратмана Кременчуцького магістрату єврея Я. Гельперіна, який з 6 по 12 грудня 1815 р. був відсутній на службі, перебуваючи у Радзивиліві. Головна причина справи — роз'яснення місцевим жителям їхніх прав і писання чужими почерками ябеднических прохань, за що його було оштрафовано на 25 руб.⁷⁸ З іншого боку, верховна влада постійно боролася з наклепами. 1801 р. Волинський головний суд слухав повідомлення губернського правління, що за подання міщанином Пейсаловичем від імені євреїв Білоруської губернії на ім'я імператора даремного звернення, Сенат засудив його до річного ув'язнення у Вітебську⁷⁹.

Як і селяни, міщани підлягали тілесним покаранням. 1799 р. О. Беклешов затвердив вирок міщанину за бродяжництво з підробленим паспортом — 60 ударів канчуками і віддання до війська, а у випадку нездатності — заслання до Сибіру на поселення. За крадіжку грошей єврею (в архівних справах у такому випадку вказувалася національність. — *Авт.*), сину й зятю присудили по 60 ударів канчуками, дружині — 40 ударів⁸⁰. 1819 р. київський губернатор схвалив вирок за підозрою в крадіжці євреєм в іншого єврея двох коней; за крадіжку грошей і речей покарали 30 ударами канчуками і віддали в роботу для відшкодування збитків⁸¹. 1821 р. кримінальний департамент Волинського головного суду ревізував провадження про втечу через недбальство в євреїв Б. Умеровича й М. Бовра

⁷⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 343, 347 зв.

⁷⁷ За умови зростання кількості кримінальних справ створювалися тимчасові департаменти. У 1821 р. провадження надходило на ревізію до кримінального департаменту, а звідти передавалася до тимчасового. За поточний рік було розглянуто 141 справу (Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 111. Арк. 1–1114). Тимчасові департаменти були створені в 1809, 1820 і 1826 рр. (Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 1–1316).

⁷⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 111. Арк. 23, 27 зв.

⁷⁹ Там само. Спр. 12. Арк. 41 зв.

⁸⁰ ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 13, 15.

⁸¹ Там само. Оп. 5. Спр. 667. Арк. 2, 8.

арештанта Гранчука. Було встановлено вирок — по 15 ударів канчуками й залишити на попередньому місці, а Новоград-Волинський магістрат оштрафували на 25 руб. за неправильне судження⁸². Коли богуславський міщанин-єврей обізвав дружину паламаря злодійкою, його покарали нав'язкою у 6 кіп грошей⁸³ (пригадаймо Мультяна, який за вбивство заплатив нав'язки 2 копи. — *Авт.*).

Нерідко при магістратах утримувалися колодники. Станом на грудень 1805 р. в Богуславському магістраті в ув'язненні перебувало чотири особи: дві (57 і 42 роки) підозрювалися в крадіжці шкір та інших речей на суму 97 руб. 40 коп. Хоча магістрат не зміг довести їх провини й провадження надійшло на ревізію до головного суду, але підозрюваних продовжували утримувати через неблагонадійність; 20-річний таращанський міщанин купив шубу за 4 руб. 50 коп., не знаючи, що вона крадена, і був звільнений; останній — 35-річний богуславський міщанин С. Гавриленко за навмисне відрубання великого пальця на лівій руці, щоб не бути забраним у рекрути, перебував у тюрмі (провадження було вирішено за дев'ять днів: піддати тілесному покаранню і віддати на військову службу, провадження надіслано на ревізію)⁸⁴.

Таким чином, міщанство, будучи категорією вільного, хоча й непривілейованого населення, отримало окрему судову структуру першої інстанції. Міщани, 75% яких становили євреї, стали повноправними учасниками судових процесів, отримавши можливість подавати позови, захищатися за допомогою адвокатів, сподіватися на справедливі вирoki, навіть якщо їх противниками будуть не лише міщани, а й польські шляхтичі й російські чиновники. Разом з тим, як представників непривілейованого стану їх піддавали жорстоким тілесним покаранням.

Отже, підведемо підсумки. Верховна влада наприкінці XVIII — в першій третині XIX ст. продовжувала проведення політики здобуття лояльності еліти. Однією з її складових була судова влада. Дворянство продовжувало відігравати головну роль, і навіть за тяжкі злочини дворяни несли порівняно несуворі покарання, які зводилися до штрафів, втрати дворянства з наступним відданням до рекрутів або заслання до Сибіру. Враховуючи, що на Правобережній Україні здійснювався пошук компромісу Петербурга з польською шляхтою заради отримання підтримки, саме судові органи повинні були мінімізувати соціальну напругу в регіоні. Вирішальна роль належала головним судам, які повинні були, за

⁸² Держархів Житомирської обл. Ф. 16. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 1 зв.

⁸³ ЦДІАК України. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 77.

⁸⁴ Там само. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1028. Арк. 16 зв. 18.

потреби, контролювати процес дотримання законності й коригувати вироки, якщо суди першої інстанції допускали помилки. Варто зауважити, що відрізнялося ставлення судів до простих шляхтичів і знатних землевласників. Нам видається ганебним повний контроль поміщиків й офіціалів над кріпосними селянами, але потрібно враховувати, що саме збереження влади стало одним із факторів лояльності місцевої еліти. Разом з тим, у випадку відвертого порушення законності у стосунках “поміщик — кріпак”, російська адміністрація готова була втручатися ще до запровадження Д. Бібіковим Інвентарних правил.

Політика непрямого керівництва російської адміністрації стосовно польської шляхти поставило українських селян у надзвичайно складне становище — вони змушені були підкорятися своїм поміщикам. На нашу думку, домініальні суди в їх європейському вигляді не були поширені в регіоні. За всі види злочинів кріпаки підлягали юрисдикції повітових судів, провадження яких ревізувалися кримінальними департаментами головних судів. Вважає жорстокість тілесних покарань селян. Підлягали тілесним покаранням нерідко й міщани. Проте для верховної влади важливою була підтримка міщанства, тому для цього стану було збережено окрему судову структуру — магістрат. Зрівняння міщан, представників єврейської національності з іншими національностями, призвело до зростання довіри з їх боку до російського судочинства. Прихід до влади Миколи I означав припинення політики непрямого керівництва в регіоні, що мало наслідком ліквідацію елементів річпосполитівської судової системи.

REFERENCES

1. Beauvois, D. (2007). *Rosijs'ka vlada i pol's'ka shliakhta v Ukraini. 1793–1830 rr.* Lviv: Kalvariia. [in Ukrainian].
2. Biernacki, A. (1960–1961). Hański Wacław (1782–1841). In *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. Retrieved from: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/waclaw-hanski>. [in Polish].
3. Bihun, V. S., Boiko, I. Y., Bondaruk, T. I., Vislobokov, K. A., Havrylenko, O. A., Zaitsev, L. O. et al. (2014). *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zekonomirnosti, osoblyvosti rozvytku*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Cherkaskyi, I. (1926). Slidy dominiiial'noho (pans'koho) sudu na Livoberezhnij Ukraini naprykintsi XVII j pochatku XVIII v. *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-rus'koho ta vkrains'koho prava*, (2), 176–197. [in Ukrainian].
5. Dolbilov, M (2010). *Russkij kraj, chuzhaya vera: E'tnokonfessional'naya politika imperii v Litve i Belorussii pri Aleksandre II*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
6. Gorizontov, L. (1999). *Paradoksy imperskoj politiki: Polyaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX — nachalo XX v.)*. Moscow: Izdatel'stvo "Indrik". [in Russian].

7. Gryzlov, B. V. (Ed.). (2003). *Gubernii Rossijskoj imperii. Istorija i rukovoditeli. 1708–1917*. Moscow: Ob"edinennaya redakciya MVD Rossii. [in Russian].
8. Gut, P. (2013). *Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740–1849*. Warszawa–Szczecin. [in Polish].
9. Hurbyk, A. O. (2004). Dominial'nyj sud. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 2, p. 443). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Ilin, O. (2016). Zminy v sudoustroi na ukrains'kykh zemliakh u skladi Rosijs'koi imperii u 1796–1801 rr. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 23–28. [in Ukrainian].
11. Kappeler, A. (2005). *Rosii iak polietnichna imperiia: vynykennia, istoriia, rozpad*. Lviv. [in Ukrainian].
12. Klochov, M. (1916). *Ocherki pravitel'stvennoj deyatelnosti vremeni Pavla I*. Petrograd: Senatskaya tipografiya. [in Russian].
13. Muzyka, A. A., & Puiko, V. M. (1998). Tilesni pokarannia. In *Yurydychna entsyklopediia*. Retrieved from: http://leksika.com.ua/13710425/legal/tilesni_pokarannya. [in Ukrainian].
14. Petrovsky-Shtern, Y. (2019). *Shtetl. Zolota doba ievrejs'koho mistechka*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
15. Pisarkova, L. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s konca XVII do konca XVIII veka. E'voluciya byurokraticheskoy sistemy*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
16. Popeliushko, V. O. (2016). Domenial'nyj (votchynnyj, pans'kyj, pomischys'kyj) sud na terenakh Ukrainy. *Chasopys Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiia". Seriia "Pravo"*, (2 (14)). Retrieved from: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16pvontu.pdf>. [in Ukrainian].
17. Shandra, V. S. (1996). Do istorii Kyivs'koho heneral-hubernatorstva. Nastanovy D. H. Bibikova. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, (1), 85–91. [in Ukrainian].
18. Shevchuk, A. (2009). Stvorennia mis'koho stanovoho sudu v ukrains'kykh huberniiakh Rosijs'koi imperii za reformoiu 1775 roku. *Volyns'ki istorychni zapysky*, (3), 27–38. [in Ukrainian].
19. Wortman, R. (2004). *Vlastiteli i sudii: razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoj Rossii*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].